

- наук. – М., 1996; Неклюдов С. *Образы потустороннего мира в народных верованиях и традиционной словесности* // www.ruthenia.ru/folklore/.
3. Болтарович З. *Українська народна медицина: Історія і практика*. – К., 1994; Гримич М. В. *Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія)*. – К., 2000; Гунчик І. *Навська дочка (до вияснення назви архаїчного фольклорного образу західноподільського замовляння)* // *Берегиня*. – 2000. – № 4; Новікова М. *Прасвіт українських замовлянь* // *Українські замовляння / Упор. М. Н. Москаленко*. – К., 1993; Вархол Н. *Народні методи профілактики та лікування дитячих захворювань* // *Miroslav Sopoliga a Kolektiv. Vedecký zborník zbytného myzea ukrajinskorusinskej kultury vo Svidnicku*. – Прельов, 1995. – № 20; Шевчук Т. *Магічна поезія замовляння. Еволюція ритуально-поетичних формул* // *Родовід*. – 1993. – № 5. *Сны и видения в народной культуре / Отв. ред. С. Ю. Неклюдов*. – М., 2002; Бондаренко Г. *Таємна сила слова*. – К., 1993; Харитонова В. И. *Заговорно-заклинательное искусство восточных славян: проблемы традиционных интерпретаций и возможности современных исследований В 2-х частях*. – М., 1999. – Часть 1.
  4. Топоров В. Н. *О ритуале. Введение в проблематику // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках*. – М., 1988.
  5. Митрополит Іларіон. *Дохристиянські вірування українського народу*. – К., 1991.
  6. Плотникова А. А. *Душа // Славянская мифология*. – М., 1995.
  7. Польові матеріали автора. *Записано у селі Суботів Чигиринського району Черкаської обл.*
  8. Потебня А. А. *Слово і миф* – М., 1989.
  9. *Літопис Руський. За Іпатівським списком. Пер. з давн. руськ.* – К., 1990.
  10. Чубинський П. *Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: У 2 кн.* – К., 1995. – Кн.1.
  11. Афанасьєв А. Н. *Происхождение мифа. Статьи по фольклору, этнографии и мифологии / Сост. подготовка текста, ст., коммент. А. Л. Топоркова*. – М., 1996.
  12. *Українські замовляння / Упор. М. Н. Москаленко, авт. передм. М.О. Новікова*. – К., 1993.
  13. *Записано Китовой С. А. у селі Межиріч Канівського району Черкаської обл.*
  14. Познанский Н. *Заговоры. Опыт исследования происхождения и развития заговорных формул*. – М., 1995.
  15. *Таємна сила слова (Заговори, замовляння, заклинання) / Упор. вст. ст. Г. Б. Бондаренко*. – К., 1992.
  16. *Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані В. П. Милорадовичем, Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком) // Українські чари / Упор. О. М. Таланчук*. – К., 1992.

А. Ю. Корнєв

ДОБА ХМЕЛЬНИЧЧИНИ І СЕЛЯНСЬКА "ПРАВДА" В ПІСЕННІЙ ЕПІЦІ

Постановка проблеми зумовлена необхідністю всебічного аналізу творів національної пісенної епіки, яка складалася в період формування етнічної самосвідомості українців, отже, містила в собі важливі ментальні структури. Останні були в тісному зв'язку із світоглядними орієнтирами селянства, яке становило основу суспільства, брало активну участь у визвольних змаганнях, нарешті, в якості реципієнтів зберігало і продукувало основні громадські цінності, закладені в пісенній епіці.

На думку С. Й. Грици, жоден фольклорний твір не подає такого "вичерпного уявлення про сутність

національного характеру, як думовий епос". Особливість українського епосу полягає в обставинах його формування, "у ситуації "епічних" воєн – зіткнення між національними цілюстями", коли дума концентрує "енергію всього народу" [6, 189].

Народна уява представляє це протистояння антагоністичними категоріями "чужих" та "своїх". Їх протиставлення є важливим чинником, що окреслює семантичне поле пісенної епіки. Характеристики перших знаходяться в тісному зв'язку із другими і навпаки. Ось чому одним із завдань постає спроба часткової реконструкції "колективного позасвідомого" українського населення з огляду на ці дві категорії. Така постановка проблеми була фактично табуована до недавнього часу, і тільки в останні роки стали виходити поодинокі дослідження, здатні на неупереджений аналіз непростих міжетнічних та міжконфесійних відносин на українських територіях у дореволюційний період, зокрема публікації та монографічні роботи В. Гоцуляка, О. Гуржія, Ф. Кейди, П. Мірошніченка, С. Мишанича, Є. Онацького [4; 8; 10; 14; 16]. Особливу роль у методологічному плані відіграли роботи П. Мірошніченка, зокрема його висновки щодо селянської "правди-справедливості" і відчуття "протопатриотизму", яке народжується на її основі [14, 35-78]. Згідно його концепції, "правда-справедливість" є складною категорією, яка включає в себе майже увесь комплекс уявлень, характерних для масової свідомості українського селянина в період від зародження родового суспільства і фактично до остаточної перемоги на селі буржуазних відносин.

Метою статті є визначення основних світоглядних орієнтирів, притаманних українському селянству, які знайшли своє відбиття у пісенній епіці, присвяченій Хмельниччині.

У сучасній історіографії факт існування держави чи, принаймні, державницьких інституцій в часи Хмельницького остаточно затвердився у вітчизняній науці, розбіжності існують тільки в хронологічних та географічних межах. Відносно теми дослідження особливо важливим є те, що соціальні та політичні перетворення в добу Хмельницького супроводжувалися масовим покозаченням [15, 186; 3, 8], тобто у свідомості українського селянина виникав ідеал козацької волі, що відображав загальні громадські установки. Польські джерела періоду Української національно-визвольної революції другої половини XVII ст. також визнавали, що навіть в тих районах Галичини, куди не дійшли загони Хмельницького, міщани і селяни виступали проти шляхти "під виглядом і за звичаєм козаків" [5, 144]. Фактично належність до козацького стану (покозачення) народні маси пов'язували з особистою свободою, а та, в свою чергу, повинна була визначати увесь соціально-економічний і правовий спектр питань.

Звісно, цей процес був непростим та неоднозначним. У монографії О. Гуржія проаналізовано "новий порядок", який ґрунтувався на козацьких традиціях. У той же час, його правова база мала і свої особливості: зберігалася багато пережитків звичаєвого права, із яким рахувалися представники всіх владних структур [8, 125, 132]. У всякому випадку, не викликає сумнівів той факт, що за часів Хмельниччини "...політична влада і всі суспільні групи та інститути в широкому розумінні,

підпорядковувалися козацтву” [8, 125]. Однак залишаються питання, які виходять за межі виключно соціально-політичних досліджень історії козацтва. Головні з них: співвідношення козацтва та українського селянства, козацької культури з народною культурою в цілому. З огляду на обрану проблематику нас перш за все цікавлять спільні моральні настанови, які дозволяли ототожнювати козацькі інтереси з селянськими устремліннями.

Ці питання неодноразово порушувалися дослідниками козацтва, але комплексно були вивчені тільки наприкінці ХХ століття. Так, у дослідженні В. Щербака, окрім чітко визначених етапів формування козацького стану, соціальних груп, які брали участь у процесі становлення козацтва, також висвітлюється дуже важливе релігійне питання, оскільки релігійний фактор “був домінантою морально-етичних цінностей, реально впливав на соціальну поведінку особи” [19, 24].

Отже, одним із найважливіших факторів у формуванні загальних моральних цінностей української спільноти слід визнати православ'я. В Україні ситуація ускладнювалася тим, що частина української спільноти, у гонитві за привілеями, переходила у католицьку віру, а тому потрапляла до іншого культурного середовища. Ті ж українці, які залишалися вірні православ'ю, разом із релігійною “картиною світу” сприймали і своєрідну народну культуру, яка зближувала такі різні за своїм соціальним та економічним статусом верстви, як селяни, міщани, козацтво.

Звісно, козацький, особливо запорізький устрій, мав притаманні йому специфічні риси. У публікації В. Гоцуляка абсолютно вірно відзначається, що козацтво поєднало в своїй особі звички номадичного суспільства і хліборобські засади [4, 114]. Скажемо більше, козаки, ці вільнолюбні “ізгої” кастового суспільства, в унікальній структурі самоврядування поєднали середньовічний “карнавальний світ” (за М. Бахтінін) із значними залишками язичництва і жорсткою структурою воєнізованої громади. Однак, якщо дослідити кожне з цих положень окремо, то й тут знайдуться відповідні паралелі з селянським світоглядом. Залишки язичництва ми зустрічаємо як в побуті українського селянина, так і в “народному варіанті” православ'я [9]. “Карнавальний світ” і “гротескний реалізм” є сталою характеристикою середньовічної “картини світу” [7, 323], в якій перебувала практично вся українська спільнота часів визвольних змагань ХVІІ ст.

Саме тому для українського селянства зразком наслідування були не стільки формальні ознаки запорізького устрою, скільки ідеали, репрезентовані усім козацтвом як оборонцем волі та православної віри. О. Апанович писала: “...козак відзначався високими морально-етичними якостями, сильним почуттям патріотизму, розумінням найвищої цінності волі й незалежності, фізичним гартом, витривалістю, й умінням концентрувати енергію. Ці риси ... вплинули на формування всієї української нації, ментальності українців” [2, 107]. Такий стан речей підтверджують і джерела ХVІІ ст., в тому числі іноземні. У книзі, яка вийшла у Франції 1663 року і розповідала про ситуацію в українському суспільстві під час повстання Хмельницького, відзначалося, що все населення

України вважає себе козаками “і... з гордістю носять цей ім'я” [18, 46].

Тексти дум та історичних пісень, що оспівують Хмельниччину, зберегли для нащадків не тільки розповідь про реальні тогочасні події, але й світовідчуття народних, як правило, селянських мас. Так, соціально-економічні причини революції сприймалися селянством тільки у єдності з необхідністю захисту “руської” віри. Цей мотив зустрічається у думі, яка описує причини і початок революції, і яку більшість дослідників вважають цілком автентичною [1, 7], а потім отримує розвиток у наступних пісенних творах. Якщо професійний історик чітко розмежує передумови і причини повстання, економічні, політичні і релігійні чинники, то для українського селянина ХVІІ ст. світ був дискретним і водночас синкретичним саме за релігійним принципом. Отже, не дивно, що, на його думку, захист віри повинен позитивно впливати на економічний стан православної спільноти: “Як явилися на Україні попи в ладівницях: /Стали у мужиков пироги на полицях” [13, 101]. Механізм подібного ставлення коріниться в традиції, на яку орієнтувалася селянська громада і до якої на рівних правах входили і традиційні заняття хлібороба, і його віра. Отже, традиціоналізм був наріжним каменем тогочасного суспільства і максимально концентрувався в ідеї захисту вищого прояву моралі й громадської свідомості – “правди-справедливості”.

Із проблемою віри постає і непросте питання ставлення до “чужинців”. Взагалі, для фольклорних творів притаманний розподіл на “чужих” і “своїх”, причому “чуже” сприймається як вороже [14, 58]. Подібне позиціонування характерне для всіх традиційних суспільств, але за умов військових дій поляризація суспільства досягає критичної межі. Не дивно, що опозиція “чужий – свій” посідає одне з головних місць у творах, присвячених Українській національно-визвольній революції другої половини ХVІІ ст. Думи і пісні, в яких українське військо виступає переможцем, подають яскраві приклади “гротескного реалізму” у зображенні розгромленого “чужинця”. Увесь спектр “сміхової культури”, на який здатний український народ, підкреслює здобуття дорого оплаченої волі: жарти, глузування, насмішкуваті лайки, ритуальні погрози, ущипливі співи.

Інша річ, коли боротьба йде не на життя, а на смерть, загрожує загибеллю “своїм”. Змінюється настрій та інтонація, жорстокість демонструють обидві протиборчі сторони. Дослідники радянського часу намагались обійти або приховати цю проблему, доводили “класову сутність” протистояння [11, 45, 79]. Однак логіка усіх війн, особливо релігійних, така, що в них гине велика кількість мирного населення, без урахування їх соціального чи майнового становища, статі чи віку людей, кинутих у нищівний вир збройної боротьби. Отже, і мова повинна йти не про виправдання або засудження, а про конкретні реалії, що зумовили систему поведінки, певних реакцій на “чужого”. Натяками на масове знищення чи вигнання “чужих” також рясніє пізня епіка [17], історичні джерела твердять про активну участь у подібних заходах селянських загонів. Задля більшої об'єктивності у пошуках мотивів такої поведінки звернемося до неукраїнських джерел. “Не треба лаяти козаків за те, що вони побраталися з татарами: можна

звернутися за допомогою до самого пекла, лише б звільнитися від такого рабства та утисків, які вони терпіли” [12, 243]. Цей вислів належить поляку, більше того – коронному маршалу. Він врівноважує емоційність поглядів на насильство в обороні своїх прав і свобод тієї й іншої сторони.

Релігійна картина світу проводила чітку межу між “своїми” та “чужими”, а релігійні настанови “чужинців” фатально не співпадали з українськими традиційним укладом життя і уявленнями про “правду-справедливість”. Тільки цим можна пояснити непохитну жорстокість протистояння, в якому існували лише переможець та переможений. Тут уже не місце для жартів, кожний рядок передає ненависть до загарбників рідної землі (підкреслено А. К.). Цей мотив особливо яскраво постає у думі, присвяченій Білоцерківському миру [1, 110–112]. Згідно зі статтям угоди, поляки мали право повернутися у свої землі й маєтки на більшості українських територій. Селяни, навпаки, вважали ці землі своїм споконвічним володінням. Маючи на увазі свої права, українська народна свідомість завжди спиралася не на державні закони, а на “звичаєве право”. Тому право землеволодіння ґрунтувалося на традиції давності або “дідизні”, як згадується у відповідних рядках: “*Колись наші діди над сією річкою козакували...*” [1, 112].

На ці батьківські та дідівські землі повертаються вже було вигнані “чужинці”, які продовжують вести себе так зухвало, ніби нічого і не відбувалося, але українське селянство вже відчуло себе вільними козаками, тобто такими, хто має право із зброєю в руках захищати свою “правду”. Друга складова частина “правди”, тобто “справедливість”, полягає в тому, щоб вигнати “чужинця” або примусити його перейти до православної віри, а разом із нею прийняти і традиційну мораль українського суспільства.

Аналіз пісенної епіки пізньої доби, зокрема тої, що присвячена подіям Хмельниччини, дозволяє звернутися до маловивченої проблеми формування світоглядних орієнтирів українського селянства. Беручи за робочу основу наукові положення П. Мірошніченка, є підстави зупинитися на аналізі функціонування у фольклорних текстах такої універсальної категорії селянського світогляду, як “правда-справедливість”. Ця категорія містить у собі базові поняття, зокрема традиційну мораль і пов’язану з нею православну віру, а також категорію волі, яка включає володіння “дідизною”, “звичаєвому праві”. В умовах воєнного конфлікту вона потребує постійного захисту від зазіхання “чужих” із зброєю в руках, що зближає селянство з ідеалами козацької волі.

Таким чином, результати роботи мають практичну цінність для подальших досліджень українського пісенного фольклору пізньої доби. Крім того, вони передбачають подальші культурологічні дослідження на рівні виявлення ментальних засад українського суспільства та створення автентичної “картини світу” відповідної історичної епохи.

1. Антонович В., Драгоманов В. *Исторические песни малорусского народа*. – Т.2. – К., 1875.

2. Апанович О. *Козацтво – ментальність українського народу // Сучасність*. – 1995. – № 9.

3. Горобець В. М. *Українська козацько-гетьманська держава / Історія України в особах: Козаччина*. – К.: Україна, 2000.

4. Гоцуляк В. В. *Людина козацької доби // Українська*

козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (матеріали IV Всеукраїнських історичних читань). – Київ – Черкаси: Інститут історії України, 1994.

5. Грабовецький В. В. *Західноукраїнські землі в період народновизвольної війни 1648–1654рр.* – К., 1972.

6. Грица С. Й. *Мелос української народної епіки*. – К., 1979.

7. Гуревич А. Я. *Проблеми середньовікової народної культури*. – М., 1984.

8. Гуржій О. І. *Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право*. – К., 1996.

9. Іларіон, митрополит *Дохристиянські вірування українського народу*. – К., 1991.

10. Кейда Ф., Мишанич С. *Народні месники України у фольклорі*. – Донецьк, 1998.

11. Кирдан Б. П. *Український народний епос*. – М., 1965.

12. Костомаров Н. *Матеріали и исследования. Богдан Хмельницький*. – М., 1994.

13. Максимович М. А. *Українські народні пісні, изданья М. Максимовичем*. – Ч. 1. – М., 1834.

14. Мірошніченко П. Я. Т. Г. *Шевченко і селянська правда*. – К., 1992.

15. Напівайко Д. С. *Козацька християнська республіка*. – К., 1992.

16. Онацький Є. *Особливості етнопсихології українців // Народна творчість та етнографія*. – 2001. – № 3.

17. *Українські народні думи та історичні пісні*. – К., 1955.

18. Шевальє П. *Історія війни козаків проти Польщі*. – К., 1960.

19. Щербак В. О. *Формування козацького стану в Україні (друга половина XV – середина XVII ст.): Автореферат дис. ... д. і. н.* – К., 1998.

А. І. Лохматова

ІНСТИТУТ СІЛЬСЬКИХ ПИСАРІВ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У вітчизняній науковій літературі досить мало робіт, які б висвітлювали діяльність і становище сільських писарів. Побіжно ці питання вивчалися в працях таких авторів, як Л. Кучумова, Б. Литвак, А. Бондаревський, А. Рогожин і М. Страхов [1–4]. Проте писар, будь-то волосний чи сільський, при неписьменному, як правило, волосному старшині чи сільському старості був “ключовою”, за виразом Б. Литвака, фігурою в органах селянського самоврядування пореформеного села. Третью за важливістю в офіційному складі сільського управління вважав посаду сільського писаря Л. Кучумова. “Гігантською фігурою в усьому самоуправлінні” селян називає писаря Г. Попов [5, 40]. Чому ж тоді настільки негативно сприймається писар і чому він такий нецікавий дослідникам? Оцінка писаря як дрібного громадського діяча неосвіченого і малоприємного в моральному відношенні, що її навіть у своїх споминах М. Астиров [6], запанувала в художній літературі ХІХ ст. [7].

Натомість писар у неписьменному селі був фігурою практично універсальною. Наскільки значним за обсягом було діловодство писаря, наскільки різноманітними були його функції можна судити з архівних матеріалів. Як доказ можна навести лише кілька документів, що демонструють і темпи, і обсяги роботи писаря. Так, 10 листопада 1863 р.